

TILDEGI EMOCIONAL LEKSIKA: SEMANTIKALIQ HÁM FUNKSIONALLIQ ÓZGESHELİKLER

*Ikram Xalmuratov – inglís tili hám ádebiyatı kafedrası assisstent oqıtıwshısı
Nókis mámleketlik pedagogikalıq institutı
Nókis, Ózbekstan*

Dúnya til biliminde xalıqlardıń tili tariyxı, turmıs tárizi, milliy ózgeshelikleri, úrp-ádet hám dástúrleri, milliy-mádeniy ózine tán ózgeshelikleri ulıwma hám ózinshelik táreplerin úyreniwge qaratılǵan ilimiy-izertlewler kólemi kúnnen-kúnge keńeyip barmaqta [6]. Xalıqlardıń tilindegi milliy-mádeniy ózgesheliklerdi úyreniw til bilimindegi emocional leksikanı izertlew menen tikkeley baylanıslı bolıp, adamnıń kewil-kúylerin hám sezimlerdi bildiretuǵın sózler arqalı tildegi emociyalıq mánilerdiń qanday jetkeriletuǵınlıǵın anıqlawǵa járdem beredi.

Til bilimindegi *emociyalar leksikası, emocional leksika* terminleriniń beretuǵın mánisi *emotivler*, yaǵnıy emociyalıq mánisi bar tillik birliklerdiń jıyınıǵı. Usıǵan baylanıslı til biliminde *emotiv leksika* dep te qollanıladı. Pavlenko emociyanallıq sózlerdiń tildegi ornı haqqında aytqanda, olardıń adamnıń emociyasın súwretlep jetkeriwde universal hám tillerdiń ózine tán ózgesheliklerin birlestiretuǵın qásiyetleri haqqında aytp ótedi [3]. Til iliminde *emociyalar leksikası, emocional leksika, emotivler, emotiv leksika* terminleriniń bárinin beretuǵın mánisi birew - adamnıń kewili-ishki tuyǵı-sezimine baylanıslı tillik birliklerdiń jıynaǵı. Emocional leksikaǵa baylanıslı til biliminde eki túrli pikir bar. K.A. Timofeev, A.M. Babkin, A.I. Efimov, L.L. Kim, X.M. Nurmuxanov t.b. ilimpazlardıń pikirinshe adamnıń ishki sezimin, bildiretuǵın *muhabbat, qorqınış, quwanış* sıyaqlı sózlerdiń emocional leksikaǵa qatnası joq. Al E.M. Kolodkina, E.G. Kovalevskaya, V.V. Petrovskiy, L.G. Babenko t.b. da ilimpazlardıń pikirinshe joqarıda atalǵan hám sol tiptegi sózler tikkeley emociyanıń tańbası retinde xızmet etedi, sonlıqtan olardı emocional leksikanıń quramında qarastırıw kerek, deydi.

Tilde bir qansha sózler emociyanıń atawı mánisinde qollanıladı. Máselen, *qorqınış, quwanış, saǵınış, qayǵı, muń, tańlanıw, ashıw, ájiwa, húrey, úmit, uwayım, kek, qızǵanış, nazlanıw, ses, maqtanış* t.b. Pikirimizshe bul sózlerdiń barlıǵı emocional leksikaǵa jatadı, sebebi adamnıń psixologiyalıq jaǵdayın, atap aytqanda, emociyasın atap kórsetip, lingvistikalıq belgiler menen tańbalap tur. Mısalı, qorqınış sózi qorqıw emociyasın atap, lingvistikalıq belgiler menen tańbalap tur. Lindquist aytıwınsha emociyanallıq leksikanıń psixologiyalıq jaǵdaylardı tańbalawda hám adam emociyasın túsiniwde áhimiyetli orın iyeleydi [2]. Quwanış - ómirdegi túrli jaǵdaylar, adamnıń kewilli bolıp, qanaatlanǵan jaǵdayların bildiretuǵın jaǵımlı emociyanıń ataması. Joqarıdaǵı atı atalǵan sózler atlıq sózler bolıp esaplanadı. Bulardıń ishindegi bir qatar sózler emociyalıq jaǵdaydı, emociyalıq procestiń ataması retinde qollanıladı. Mısalı, quwanıw, mensinbew, qorqıw, mazasızlanıw, súysiniw, maqtanıw, nalınıw t.b. Bular semantikalıq jaqtan atlıqqa jaqın bolǵanı menen sóz shaqapların qatnası jaǵınan feyil boladı. Qorqıw-tillik birliǵi emociyanıń process retindegi kórinisin bildiredi. Quwanıw - quwanış dep atalatuǵın emociyanıń process retindegi kórinisiniń tillik belgiler menen tańbalanıwı, obektiv shınlıqtıń kórinisi. Bul eki toparǵa bólip qarastırılǵan sózlerdiń tiykarǵı eki ózgesheligi yaǵnıy tillik birlik retindegi tiykarǵı xızmetin atap kórsetiwge boladı. Birinshisi - atawıshlıq xızmet. Birinshi topardaǵı sózler emociyalıq qubılıstıń atın bildirse, ekinshi topardaǵı sózler emociyalıq procestiń atın bildirip tur. Jáne bir ózgesheligi bul sózlerdiń barlıǵı basqa sózler menen qarım-qatnasqa túspey-aq emotiv semanı iyelep, jeke turıp-aq emociyalıq máni berip tur. Sol tiykarda usınday sózlerdi emocional leksikanıń quramında qarastırıp nominativ emotivler dep atawǵa boladı.

Inglís tilinde ayırım sózler tuyǵı-sezimlerdi anıq kórsetedi, mısalı, *fear, joy, sadness, anger, surprise, hope, pride, jealousy*. Bul sózler emocional leksikonga tiyisli, sebebi olar psixologiyalıq jaǵdaylardı belgileydi hám tuyǵı-sezimlerdi lingvistikalıq tárepten jetkeredi. Máselen, "fear" uwayım menen baylanıslı emocional jaǵdaydıń ataması bolsa, "joy" kewildiń tolıwın ańlatıwshı unamlı birlik. Ayırım sózler dinamikalıq emocional processlerdi suwretleydi, mısalı: "rejoice," "worry," "fear," "boast". "happiness" hám "grief" sıyaqlı atlıqlar sezim belgileri retinde xızmet etse, "grieve" or "delight" sıyaqlı feyiller emocional processlerdi ańlatadı. Bul sózler óz-ózinen

emocional mániske iye bolıp, qosımsha kontekstsiz de tuyǵı-sezimlerdi jetkiziwi múmkin, bul bolsa olardı tildiń bildiriwdegi zárúrli elementlerine aylandıradı.

Biraq tildegi qálegen emotivli leksikanıń ózi bir mániles yáki bir túbirles dep aytıwǵa bolmaydı.

Máselen, súyinshi – qaraqalpaqtıń milliy dástúri boyınsha jaqsı jańalıqtı, quwanıştı xabardı jetkeriwshis adamǵa beriletuǵın sıyıqtıń tillik tańbası. Súyinshi – kóz benen kórip, qol menen uslaytuǵın anıq zattıń ataması bolǵanı menen, jaǵımlı emociyaǵa qatnaslı qollanılauıǵın tillik birlik retinde emocional leksikanıń quramında qarastırıladı. Ájayıp – qálegen zattıń, qubılıstıń, procestıń sın, anıǵıraq aytqanda, adamdı tań qaldıratuǵınday, kewlinen shıǵıp quwanatuǵın jaǵdayǵa beriletuǵın bahanıń tańbası. Bul sózlerdiń mádeniy hám social nuansları tildegi emociyanallıq mánilerdiń ózgesheliklerin kórsetedi. Wierzbicka emociyanallıq leksikanıń universal hám xalıqqa tán ózgesheliklerin izertlewde kontekstti esapqa alıw ekenligin belgilep ótken [4].

Inglis tilindegi hár bir emotiv sózdi anıq bir nuans menen sheklep bolmaydı.

Misal ushın, “delight” tekǵana jaqsı yamasa quwanışlı jańalıqlardı qabıllawdı ańlatadı, al emotiv, quwanışlı tájiriybeni de keltirip shıǵaradı - kóriw hám seziw múmkin bolǵan zatlardı. Sol sıyaqlı, “amazement” tańlanarlı hádiyse ushın belgi wazıypasın atqaradı, tańlanıwdı sáwlelendiredi.

Bul sózlerdiń hár biri kóp qırılı emocional processti óz ishine aladı, bul bolsa inglis tilindegi emocional sózlerdiń bir-birine baylanıslı ańlatıwshı sistema retinde qanday islewın kórsetedi.

Ulıwmalastırıp aytqanda, emocional leksika tildiń kóp qırılı hám áhmiyetli qatlamlarınan biri bolıp, adamnıń ishki sezimin, psixologiyalıq jaǵdayların hám emocional proceslerin lingvistikalıq tárepten jetkeriwde áhmiyetli orın tutadı. Bul leksika tek atawıshlıq xızmet penen sheklenbey, emociyalıq qubılıslardı hám proceslerdi anıq belgilengen túrde suwretlep, tillik birlikler arqalı adamnıń kewil-kúylerin jetkizedi. Qaraqalpaq hám inglis tillerindegi usınday sózlerdiń ózine tán nuansları bolsa, olardıń mádeniy hám psixologiyalıq kontekstlerdegi qollanılıwdaǵı ózgesheliklerdi kórsetedi. Emotiv leksika, bir jaǵınan, universal sezim belgiler retinde xızmet etse, ekinshi jaǵınan, hártúrli tillerdegi mádeniy hám social jaǵdaylarǵa baylanıslı ózgesheliklerge iye. Sonlıqtan, emocional leksikanı izertlew til biliminde emociyalar menen sóz mánileriniń baylanısın túsiniw, tiller aralıq qatnastı támiyinlewde zárúr qádem bolıp tabıladı.

Ádebiyatlar

1. Dawletov A. Házirgi qaraqalpaq ádebiy tili. — Nókis: Qaraqalpaqstan
2. Lindquist, K. A., MacCormack, J. K., & Shablack, H. The role of language in emotion: Predictions from psychological constructionism / *Frontiers in Psychology*. — 2015. — Vol. 6, article 444. — 15 p.
3. Pavlenko, A. Emotion and emotion-laden words in the bilingual lexicon / *Bilingualism: Language and Cognition*. — 2008. — Vol. 11, No. 2. — P. 147–164.
4. Wierzbicka, A. *Emotions across languages and cultures: Diversity and universals* / Cambridge: Cambridge University Press, 1999. — 296 p.
5. Жалғасов Н. М. СИНТАКСИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ И СТРУКТУРНАЯ ОРГАНИЗАЦИЯ ПРОВЕРБИАЛЬНЫХ ОБРАЗОВАНИЙ О ЧЕЛОВЕКЕ // IX Лазаревские чтения "Лики традиционной культуры в современном культурном пространстве: память культуры и культура памяти". – 2020. – С. 360-361.
6. Сапаров С. П. ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИХ ЕДИНИЦ АНГЛИЙСКОГО И КАРАКАЛПАКСКОГО ЯЗЫКОВ // ХАБАРШЫСЫ. – 2022. – Т. 3. – С. 195.
7. Халмуратов І. Ádebiy shıǵarmalardaǵı frazeologiyalıq sóz birlikleriniń pragmatikasi / І. Халмуратов. – Преимущества и проблемы использования достижений отечественной и мировой науки и технологии в сфере иноязычного образования. – 2024. – № 1. – С. 177-9.